

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دیپلماسی آب (ایران و رود ارس)

مهناز گودرزی^۱

چکیده

دیپلماسی یکی از مفاهیم اساسی در علم سیاست و دارای شاخه‌های متعددی از جمله دیپلماسی آب است که با توجه به بحران کمبود آب نقش مهمی در جهت دادن روابط بین کشورها به‌ویژه در حوزه منابع آبی مشترک و رودخانه‌های سرحدی دارد. رودخانه ارس بزرگ‌ترین رودخانه مرزی کشور به طول ۴۷۵ کیلومتر دارای مزایای اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی و امنیتی است. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی در پی پاسخ به این سؤال است که دیپلماسی آب جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر اعمال حاکمیت مشترک در مورد رود ارس چگونه ارزیابی می‌گردد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که استفاده حداکثری از دیپلماسی آب کارآمد با تأکید بر نگاه یک‌دست به منافع مشترک و با تأکید بر مدیریت یکپارچه حوزه آبی بسیار مهم بوده و فعال‌تر کردن آن با کشور ترکیه و جمهوری‌های آذربایجان و ارمنستان در حوزه‌های متعدد مربوط به رود ارس می‌تواند در گسترش روابط فی‌مابین مؤثر باشد.

▪ واژگان کلیدی:

رود ارس، رودخانه بین‌المللی، مدیریت یکپارچه، دیپلماسی، دیپلماسی آب، حاکمیت مشترک.

درجه مقاله: علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۴/۳۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۷/۲۴

^۱. عضو هیأت علمی گروه روابط بین‌الملل، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، استان اصفهان، جمهوری اسلامی ایران.

mahnazgoodarzi60@gmail.com

مقدمه

منابع آب به‌عنوان یکی از شاخصه‌های قدرت در سراسر جهان در وضعیتی بحرانی است که در این میان منطقه غرب آسیا (که ایران نیز در آن واقع شده است) بیشتر در معرض خشکسالی و کمبود آب است که تهدیدهای اقتصادی، امنیتی، زیست‌محیطی و فرهنگی - اجتماعی را در پی دارد. زمانی که بحث از منابع آبی می‌گردد شامل منابع آبی داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی است. پژوهش حاضر تمرکز بر منابع آبی منطقه‌ای در قالب رودخانه‌های سرحدی دارد. مطالعه تاریخی روابط ایران با کشورهای منطقه نشان می‌دهد منابع آب یک شاخص مهم در مناسبات آنها بوده است. جمهوری اسلامی ایران با کشورهای متعددی مانند عراق، ترکیه، ارمنستان، جمهوری آذربایجان، ترکمنستان، افغانستان و پاکستان در حوزه‌های آبریز دارای مرزهای طولانی است. پژوهش حاضر با تمرکز بر رود ارس به‌عنوان رودخانه‌های سرحدی مشترک بین ایران، ترکیه، جمهوری آذربایجان و ارمنستان با روش علی - تاریخی به دنبال پاسخ به این سؤال است که دیپلماسی آب جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر اعمال حاکمیت مشترک بر منابع آبی مرزی با تأکید بر رود ارس چگونه ارزیابی می‌گردد.

چارچوب مفهومی. دیپلماسی آب^۱. بدون آب شیرین، زنده ماندن و پایداری سکونتگاه‌های انسانی غیرممکن هستند. اگرچه نزدیک به ۷۰ درصد از سطح زمین پوشیده از آب است، اما آب شیرین سهم ناچیز ۲/۵ درصدی دارد و بقیه به اقیانوس‌ها و دریاچه‌ها (آب شور) می‌روند (Kavianirad, et.al., 2023: 74). دسترسی، تقاضا، استفاده و مدیریت آب به دلیل عبور از کانال‌های متعدد سیاسی، اجتماعی و قضایی و همچنین فیزیکی، زیست محیطی و بیو ژئوشیمیایی بسیار پیچیده است (Islam and Madani, 2016: 12). در جهان امروز، آب به‌عنوان یک عنصر برخوردار از نقش ژئوپلیتیکی بر روابط کشورها تأثیرگذار است. پیترهگت^۲ جغرافی‌دان انگلیسی تمایل کشورهای همسایه محصور در خشکی به عبور از کشور همسایه برای دسترسی به آب‌های آزاد؛ اختلاف بر سر تفسیر خط تقسیم آب؛ تغییر مسیر رودخانه مرزی؛ اختلاف بر سر بهره‌برداری از منابع دریاچه مشترک؛ بودن آب در قسمت علیای رود و باروری مصنوعی ابرها را به‌عنوان شش عامل تنش بر سر منابع آبی ذکر می‌کند (نادری و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۹۸). در واقع از آنجا که بیشتر از ۴۰ درصد از جمعیت جهان وابسته به آب تازه از رودخانه‌هایی هستند که نوعاً بین دو یا چند کشور مشترک

^۱. Water Diplomacy

^۲. Peter Haggett

هستند که زمینه افزایش تنش‌ها را فراهم می‌کند آب به یک موضوع قابل توجه در دستور کار سیاست خارجی در قالب دیپلماسی آب تبدیل شده است (Schonberg, & Letzen, 2021: 10).

دیپلماسی آب توانایی کشورهای ذی‌نفع در مدیریت آب‌های مشترک است تا یک وضعیت پایدار سیاسی به دست آید؛ یعنی از منابع آبی مرزی و بین‌المللی بدون هیچ‌گونه تنش یا درگیری بین ظرف‌های صاحب حقا به پایدار شود (محمودی و حکمت آرا، ۱۳۹۸: ۲۰۲). این نوع دیپلماسی دارای مزایا و اهداف فراوانی است که از مهم‌ترین آن حفظ محیط زیست و مباحث توسعه پایدار می‌باشد. همان‌گونه که مشخص است آب مهم‌ترین عامل تمدن بشری و عنصر اصلی توسعه پایدار است که از زمان‌های بسیار قدیم دسترسی به آن عامل کلیدی در امر سکونت و توسعه شهرها بوده است. آب یک منبع طبیعی کمیاب، حیاتی و در عین حال تجدیدپذیر و کالایی با ارزش و جایگزین‌ناپذیر در توسعه اقتصادی و اجتماعی کشورها و نیز زیرساخت توسعه بخش‌ها و از مهم‌ترین مؤلفه‌ها در حفظ تعادل، پایداری اکوسیستم و محیط زیست است. اگرچه آب زیربنای بسیاری از هدف‌های توسعه این هزاره است ولی نقش آن در هدف تضمین پایداری محیط‌زیست بسیار پررنگ‌تر است. اگر توسعه پایدار به معنی کاهش و رفع فقر، امنیت غذایی، امنیت انرژی، سلامت انسان و حفظ محیط‌زیست است، به یقین بدون آب امکان‌پذیر نخواهد بود (امیرنژاد و حسینی نعمت، ۱۴۰۰: ۱۳۴). از دیگر مزایای دیپلماسی آب کاهش تنش‌ها و مناقشات آبی و ایجاد ثبات در منطقه است که دیپلماسی آب با ایجاد تفاهم و همکاری بین طرف‌های ذی‌نفع، می‌تواند به کاهش تنش‌ها و مناقشات آبی کمک کند. بنابراین بهتر است مسئله بهره‌برداری مشترک از منابع آب بین در فضایی کاملاً غیرسیاسی و با هدف ظرفیت‌سازی لازم برای ارتقای گفت‌وگو برد - برد در قالب همکاری‌های دوجانبه، چندجانبه و بین‌المللی فراهم شود؛ صورت پذیرد (خوش سیمان و محجوبی، ۱۳۹۸: ۸).

رودخانه‌های بین‌المللی

رودخانه‌ها توسط مردم شکل نگرفته‌اند، بلکه پدیده‌های طبیعی هستند که پویایی مخصوص خود را دارند و هرگز نمی‌توان آنها به طور کامل کنترل کرد. با این حال، رودخانه‌های مرزی متفاوت هستند. آنها دارای پیامدهای اجتماعی و سیاسی نیز هستند (Zajc, 2017: 45) رودخانه‌ها از مهم‌ترین موانع طبیعی است که کشورها در تعیین خطوط

مرزی با یکدیگر مورد استفاده قرار می‌دهند. در عهدنامه صلح ورسای (۱۹۱۹) واژه رودخانه‌های بین‌المللی برای نخستین بار جایگزین واژه رودخانه‌های چند سرزمینی گردید. دو سال بعد در کنفرانس بارسلون (۱۹۲۱) دو ضابطه را در تعریف رودخانه بین‌المللی برگزیدند: یکی ضابطه حقوقی یعنی مرزی یا چند سرزمینی بودن و دیگری ضابطه اقتصادی یا به عبارت دیگر اساساً قابل کشتیرانی بودند. شارل روسو^۱ تعریف جامع‌تری نسبت به دیگران در این باره ارائه کرده است "در علم و عمل هر آب جاری عظیم را که قابل کشتیرانی باشد و از سرزمین چند کشور عبور کند؛ رودهای پیاپی و اگر سرزمین آنها را از هم جدا سازد، رودهای هم‌جوار یا مرزی، و هر دو را به‌طور عام رود بین‌المللی می‌نامند" (ابراهیمی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۳۲). قطعنامه راجع به حقوق استفاده‌های غیر کشتیرانی از آبراه‌های بین‌المللی مورخ ۲۱ مه ۱۹۹۷ با اقتباس از عهدنامه بارسلون مورخ ۲۱ آوریل ۱۹۲۱ کاربرد اصطلاح "آبراه بین‌المللی" را منحصر به رودخانه بین‌المللی دانسته است؛ بنابراین امروزه قابلیت کشتیرانی معیار چندان تعیین‌کننده‌ای برای توصیف رودخانه‌های بین‌المللی نیست. مجمع عمومی در راستی تعریفی جامع‌تر از رودخانه‌های بین‌المللی که موارد غیر قابل کشتیرانی را هم به‌صراحت مورد پذیرش داشته باشد، زیر بند ۲ از ماده دوم کنوانسیون استفاده غیر قابل کشتیرانی آبراه‌های بین‌المللی در مورد آبراه‌های بین‌المللی اظهار می‌دارد "آبراه بین‌المللی آبراهی است که بخش‌هایی از آن در کشورهای دیگر واقع شده باشد". در واقع رودخانه مرزی که مرز دو کشور را تشکیل و یا از مرز دو کشور به‌صورت منقطع عبور می‌کند، همان رودخانه بین‌المللی است (موسی‌زاده و عباس‌زاده، ۱۳۹۵: ۱۷۳-۱۷۲). به‌طور کلی رودخانه بین‌المللی به دو دسته تقسیم می‌گردند:

- رودخانه مرزی که مرز بین دو کشور را تشکیل می‌دهند؛ مانند اروندرود (رود مرزی ایران و عراق) و یا همچنین می‌توان از ارس رودخانه مرزی ایران با ارمنستان و جمهوری آذربایجان نام برد.
- رودخانه پیاپی رودخانه‌هایی که از خاک دو یا چند کشور عبور می‌کنند: به‌عنوان مثال از نیل و راین نام برد (ذکی و دیگران، ۱۳۹۴: ۴۱). ممکن است یک رودخانه هم رودخانه مجاور باشد و هم یک رودخانه پیاپی که رود ارس را می‌توان جز این نوع رودخانه قرار داد. این رود از کوه‌های بینگول منطقه آناتولی ترکیه سرچشمه می‌گیرد. رود آرپا در نزدیکی مرز ترکیه و ارمنستان به رود ارس می‌ریزد و سپس

^۱. Charles Rousseau

مرز مشترک نخجوان را به طول ۱۱ کیلومتر ترسیم کرده و پس از گذر از مرز ایران و نخجوان، از مرز میان ایران و ارمنستان عبور کرده و دوباره مرز مشترک میان ایران و جمهوری آذربایجان را شکل داده و در منتهی‌الیه شمالی استان اردبیل (شهرستان پارس‌آباد) وارد جمهوری آذربایجان شده و به رود کورا می‌ریزد. این رود به اعتبار عبور از چند سرزمین رودخانه پیاپی و از جهت اینکه مرز چندین کشور را تشکیل می‌دهد یک رودخانهٔ مرزی تلقی می‌شود.

هنگامی که به نقشه جغرافیایی جهان نگریسته می‌گردد چنین به نظر می‌رسد که رودخانه‌ها مرزهای طبیعی ایده‌آل هستند زیرا طریقه مناسبی برای جدا نمودن دو کشور از یکدیگر هستند چرا که در حال حاضر نیز مرز کشورهای متعددی را تشکیل می‌دهند. با این حال شاید بتوان گفت که رودخانه‌های سرحدی از سایر مرزهای طبیعی و یا مصنوعی دیگر بحث‌انگیز و منشأ اختلافات بسیاری در روابط بین دولت‌ها بوده است. این مسئله ممکن است تا حدی از نقض قوانین بین‌المللی در این رابطه ناشی شده باشد. به طوری که در حال حاضر قانون صریح و قاطع بین‌المللی برای حمایت و تقسیم آب بین کشورها و جوامع ذی‌نفع وجود ندارد و ۶۰ درصد از ۲۷۶ حوزه بین‌المللی در بین ۱۵۱ کشور جهان فاقد قرارداد برای مدیریت این منابع مشترک جهت همکاری هستند. وضعیتی که می‌تواند به تشدید تنش‌ها و کشمکش‌ها بر سر آب بینجامد (کاویانی راد و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۴۷) شاخص‌ترین قوانین موجود در خصوص معاهدات بین‌المللی بر سر آب عبارت‌اند از: قوانین هلسینکی^۱ که بر اصل "استفاده منصفانه و معقولانه" از منابع آبی مشترک به‌عنوان یک اصل اساسی از قانون بین‌المللی آب تأکید می‌کند. پیمان ۱۹۹۷ سازمان ملل که بر اساس قوانین هلسینکی شکل رفته و به استفاده و مشارکت منصفان و معقولانه عدم وارد آندن خسارت شدید به سایر کشورها اطلاع‌رسانی بلی، حفاظت، نگهداری و مدیریت منابع آبی اشاره کرد. قوانین برلین که بر استفاده مدیریت منابع آب مشترک در حالت منصفانه و معقولانه منوط به وارد نشدن خسارت شدید به سایر کشورهای ساحلی تأکید دارد (خوش‌سیما و محجوبی، ۱۳۹۸: ۴).

^۱. کنوانسیون بهره‌برداری و حفاظت از آبراه‌های مرزی و دریاچه‌های بین‌المللی در ۱۷ مارس ۱۹۹۲ در هلسینکی تصویب و در سال ۱۹۹۶ اجرا گردید.

اهمیت ژئوپلیتیک رود ارس

رود ارس از ارتفاع‌های هزار برکه در جنوب ارض‌روم از کشور ترکیه سرچشمه می‌گیرد و از نزدیکی دوالو تا قره‌دونی در مرز ایران جریان دارد. طول این رودخانه نزدیک به ۱۰۷۲ کیلومتر است و با حرکت از غرب به شرق از استان‌های اردبیل، آذربایجان غربی و آذربایجان شرقی می‌گذرد (امیرنژاد و حسینی نعمت، ۱۴۰۰: ۱۳۸). رود ارس از لحاظ کشاورزی، آب شرب، صنعت، تولید برق، گردشگری و زیست محیطی دارای اهمیت است. این رود به‌عنوان یک اکوسیستم آبی غنی، دارای تنوع زیستی گیاهی و جانوری زیادی است به نحوی که به‌صورت طبیعی محل زندگی و پرورش ۱۰ گونه ماهی مختلف است که از میان آن‌ها ۶ گونه قابل صید هستند. از میان ماهیان موجود در این رودخانه می‌توان به سیاه ماهی اشاره کرد که بیشتر ماهیگیران آن را صید می‌کنند. در این بین سد ارس که در مرز مشترک چهار کشور ایران، ارمنستان، نخجوان و ترکیه قرار دارد نقش مهمی از نظر شیلات، تأمین آب آشامیدنی، کشاورزی و فعالیت‌های تفریحی در ایران نیز دارد. سد ارس غنی از آبیان بوده و شامل ۱۳ گونه و زیرگونه از انواع ماهیان مانند کپور، سوف و ماش ماهی است. حال با توجه به موقعیت ممتاز و بی‌نظیر این سد و همچنین ظرفیت بالا و درخور توجه از نظر کمی و کیفی انواع ماهیان موجود، می‌توان این سد را به‌عنوان بانک ژن طبیعی برای آبیان منطقه شمال غرب کشور در نظر گرفت (محبی و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۱).

از بعد زیست محیطی آلودگی ورودی از بالادست به رودخانه ارس بدون شک می‌تواند بهداشت و معیشت مردم پایین‌دست و نیز اکوسیستم منطقه را تحت تأثیر قرار داده و آثار زیان‌باری برای اراضی کشاورزی منطقه برجای گذارد چرا که آب رودخانه ارس منبع تأمین آب کشاورزی و آشامیدنی بسیاری از شهرهای استان‌های آذربایجان شرقی، غربی و اردبیل است که پایبندی به تعهدات بین‌المللی و نظارت بیشتر بر منابع اصلی انتشار آلودگی از سوی دولت‌های ذی‌نفع به‌عنوان یک الزام مطرح است (صفی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۷۵). می‌توان گفت انتقال و اجرای هنجارها در زمینه سیاست آب نیازمند چارچوب‌های قانونی است. کشورهای این حوزه به‌تدریج در حال اصلاح قوانین زیست‌محیطی خود هستند و پیشرفت‌هایی در حال انجام است (Mohammad Alipour, 2023: 95). در حال حاضر توسعه گردشگری در مناطق مرزی اهمیت فزاینده‌ای دارد (CERIC, & Wieckowski, 2022, 155). رود ارس از یک سو در بخش‌هایی قابل کشتیرانی است و می‌تواند برای حمل‌ونقل کالا و مسافر مورد استفاده قرار گیرد و از سوی دیگر این رود به‌عنوان یک جاذبه گردشگری طبیعی می‌تواند به رونق گردشگری در منطقه کمک کند.

از بعد اقتصادی نیز رود ارس با تأمین آب مورد نیاز اراضی کشاورزی وسیع در حاشیه خود، نقشی کلیدی در رونق کشاورزی و تولید محصولات کشاورزی در ایران، جمهوری آذربایجان و ارمنستان ایفا می‌کند. بسیاری از صنایع در منطقه نیز از آب رود ارس برای مصارف صنعتی خود استفاده می‌کنند. به‌عنوان مثال، صنعت نساجی در جمهوری آذربایجان و صنعت فولاد در ایران، از جمله صنایعی هستند که به آب رود ارس وابسته‌اند. در زمینه تولید برق نیز سدهای متعددی بر روی رود ارس احداث شده است که برای تولید برق مورد استفاده قرار می‌گیرند. سد ارس در ایران و سد خداآفرین در جمهوری آذربایجان، از جمله این سدها هستند که در اردیبهشت ۱۴۰۳ با حضور سید ابراهیم رئیسی و «الهام علی‌اف» رؤسای جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان سد قیزقلعه افتتاح گردید.

دییلماسی آب جمهوری اسلامی ایران در رود ارس

در قوانین جمهوری اسلامی به بحث رودخانه‌های مرزی اشاره شده است. مطابق اصل چهل و چهارم قانون اساسی، سدها و شبکه‌های بزرگ آب‌رسانی در حاکمیت عمومی و در اختیار دولت قرار داده شده است یا بر اساس اصل چهل و پنجم، رودخانه‌ها «در اختیار حکومت اسلامی است تا طبق مصالح عامه نسبت به آنها عمل نماید». در تاریخ هیجدهم مرداد ۱۳۶۲ قانون حفظ و تثبیت کناره و بستر رودخانه‌های مرزی در مورد آبراه‌های مرزی جمهوری اسلامی ایران از تصویب مجلس شورای اسلامی گذشته است. براساس ماده ۱ این قانون، "وزارت نیرو با همکاری دیگر دستگاه‌های ذی ربط با رعایت مفاد معاهدات و موافقتنامه‌ها و پروتکل‌های مرزی ایران و دول همجوار، نسبت به انجام امور فنی و اجرایی اقدام می‌نماید". و مطابق ماده ۴ این قانون، وزارت کشاورزی حفظ و ایجاد پوشش نباتی و غرس اشجار برای تحکیم و تثبیت کناره‌ها و اجرای طرح‌های حفاظت خاک و آب‌خیزداری را در حوضه رودخانه‌های مرزی به عهده خواهد داشت در کلیه قوانین داخلی ایران، اصل منع آسیب‌رسانی در بهره‌برداری از منابع آبی مشترک، تعهد به مشاوره و تبادل اطلاعات به حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات حفظ محیط زیست و تالیس نهاد دائمی برای اداره امور آبراه‌ها در اغلب معاهدات ایران با همسایگانش گنجانده شده است (خبرگزاری رسا، ۲۵ مرداد ۱۴۰۱).

واقع شدن در وضعیت فرودست یا فرادست برخی حوزه‌های آبریز مرزی، سبب ظهور هیدروپلیتیک رودهای مرزی در ایران اعم از هیدروپلیتیک مثبت و منفی شده است. ارس مهم‌ترین رودخانه حوضه آبریز شمال غرب ایران محسوب می‌شود که روزگاری به‌عنوان رود

داخلی محسوب می‌شد که در اثر سیاست‌های توسعه‌ای ارضی روس‌ها، بخش‌هایی از حوزه آبریز آن از ایران جدا شده و تبدیل به رود مرزی شده است و پس از فروپاشی شوروی به‌عنوان رود مرزی بین ایران، جمهوری آذربایجان و ارمنستان نقش آفرینی می‌کند. از منظر تاریخی، مسائل و تحولات هیدروپلیتیکی رودخانه ارس به سه مرحله کاملاً متفاوت تقسیم‌بندی می‌شود: در مرحله اول رودخانه تحت حاکمیت دوگانه ایران و حکومت عثمانی بود و تمام رود بعد از مرز مشترک ایران و عثمانی در داخل قلمرو ملی ایران جریان داشت و از طریق خاک ایران به دریای خزر سرازیر می‌شد. در مرحله دوم پس از جنگ‌های دوم ایران و روسیه و به‌موجب قرارداد ترکمنچای (۱۸۲۸) این رودخانه به‌عنوان مرز ایران و روسیه انتخاب و لذا ارس، رودخانه مرزی و بین‌المللی میان سه کشور مذکور گردید و در نتیجه حاکمیت سه‌گانه‌ای بر آن اعمال شد (ذکی و همکاران، ۱۳۹۴: ۵۲). اصل حقوقی رایج برای تخصیص و تقسیم آب در رودخانه مرزی، استفاده برابر و مساوی است که همین امر، در قراردادهای بین ایران و اتحاد جماهیر شوروی در خصوص ارس نیز لحاظ شده است؛ اما تقسیم و تخصیص آب در رودخانه‌های فرامرزی و پیاپی، بر اصولی همچون بهره‌برداری معقول و منصفانه و وارد نکردن خسارت شدید مبتنی است که در عموم قواعد و کنوانسیون‌های بین‌المللی و منطقه‌ای در خصوص استفاده غیر کشتی‌رانی از آبراه‌های بین‌المللی پذیرفته شده است که نیازمند گفت‌وگو و چانه‌زنی کشورهای ساحلی برای رسیدن به توافق است. در معاهدات و توافقات دوجانبه دولت ایران و دولت اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی در مورد رود ارس که شامل قانون پروتکل منعقد شده میان دولت ایران و اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی سابق (۱۳۵۳ ه. ش) راجع به شرایط و مقررات بهره‌برداری از تأسیسات آب و برق، استفاده از منابع آب، انرژی و تأسیسات مشترک موجود در رودخانه ارس و موافقت‌نامه همکاری اقتصادی و فنی منعقد (۲۷ ژوئیه ۱۹۶۳ میلادی) میان دولت ایران و دولت اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی است به شیوه تعیین تحدید حدود در رودخانه ارس را روش خط منصف بر رودخانه مرزی ارس تعیین نمودند (آگاه و حبیبی، ۱۴۰۲: ۶).

می‌توان عنوان کرد که در دوران اتحاد شوروی اصل تساوی در مورد ارس و طبق قوانین بین‌المللی پذیرفته شده است. در عهدنامه مودت ۱۹۲۱ عنوان گردیده است "طرفین معظمین متعهدین با حقوق مساوی از رودخانه اترک و سایر رودخانه‌ها و آب‌های سرحدی بهره‌مند خواهند شد و ضمناً برای تنظیم قطعی مسئله انتفاع از آب‌های سرحدی و برای

حل کلیه مسائل متنازع فیهای سرحدی و اراضی یک کمیسیون مرکب از نمایندگان ایران و روسیه معین خواهد شد". در ماده ۱ پروتکل منعقد بین دولت شاهنشاهی ایران و دولت اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی مصوب ۱۳۵۳.۴.۶ عنوان گردیده است که "با توجه به تساوی حقوق هر یک از طرفین نسبت به کلیه منابع آب و انرژی مناطق مرزی رودخانه ارس دولت شاهنشاهی ایران و دولت اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی در مورد استفاده از منابع آب و انرژی تأسیسات مشترک بر روی رودخانه ارس و همچنین اداره و بهره‌برداری تأسیسات سد ارس و سد انحرافی میل و مغان که بر اساس موافقت‌نامه همکاری اقتصادی و فنی مورخ پنجم مرداد ۱۳۴۲ مطابق ۲۷ ژوئیه ۱۹۶۳ احداث گردیده و در مالکیت مشترک ایران و اتحاد شوروی می‌باشد، همکاری خواهند نمود و کلیه تأسیسات آب و انرژی رودخانه ارس که با هزینه مشترک و بر اساس اصل تساوی حقوق طرفین احداث گردیده است، مشاعاً و بالمناصفه به دولت شاهنشاهی ایران و دولت اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی تعلق دارد. در ماده چهارم این قرارداد نیز اشاره شده است که "طرفین می‌توانند بر اساس توافق متقابل به‌منظور انجام تعمیرات جاری و اساسی تأسیسات و ماشین‌آلات تشریک‌مساعی نموده و بر مبنای اصل تساوی، خدمات متقابل را انجام دهند". در ماده پنجم آن عنوان گردیده که بنا به درخواست طرف ایران سازمان‌های شوروی در مورد بهره‌برداری دوران دائمی تأسیسات هیدروانرژی که در خاک ایران واقع شده و انجام تعمیرات لازمه کمک‌های فنی خواهند نمود (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۰). در واقع از پایان جنگ‌های ایران و روسیه در سال ۱۸۲۸ میلادی تا سال ۱۹۸۸ میلادی یعنی دو سال قبل از فروپاشی شوروی سابق و استقلال جمهوری‌های ۱۵ گانه، ۹ عهدنامه و پروتکل مرزی بین ایران و حکومت‌های تزاری روسیه و سپس شوروی سابق به امضا رسیده که راجع به رژیم حقوقی ارس و رودخانه‌های مرزی مشترک است (پاک نژاد، متکی و فرجی راد، ۱۳۸۹: ۹۲-۹۰).

از سوی دیگر بررسی مفاد قراردادهای آبی حاکم بر رودخانه‌های مرزی ایران نشان می‌دهد که موضوع تأسیس ساختارهای سازمانی مشترک در قراردادهای رودخانه‌های مرزی ایران با همسایگان پیش‌بینی شده است و در حال حاضر تعاملات فی‌مابین در قالب این ساختارهای مشترک شکل می‌گیرند. ساختارهای مشترک ذکر شده، منشأ تصمیمات و اقدامات مؤثر فراوانی در مدیریت مرزی و مشترک شده‌اند. در مورد رود ارس ساختاری با عنوان کمیسیون دائمی مشترک بهره‌برداری از منابع آب و انرژی رودخانه ارس وجود دارد

که در ماده ۷ پروتکل شرایط، مقررات و نحوه اداره و بهره‌برداری از تاسیسات آب و برق و استفاده از منابع آب و انرژی تاسیسات مشترک موجود روی رودخانه ارس که در تاریخ یازدهم آذر ماه ۱۳۵۲ (۲ دسامبر ۱۹۷۳) به امضا رسیده است، می‌توان اشاره کرد. احداث بهره‌برداری از سد مخزنی و نیروگاه برقایی ارس، بند انحرافی میل مغان (رود ارس) سد خدافین و بند انحرافی قیز قلعه سی (روی ارس) از دستاوردهای ذکر شده است. همچنین کمیسیون دائمی مشترک بهره‌برداری از منابع آب و انرژی رودخانه ارس از سال ۱۳۵۰ تاکنون حدود ۴۶ اجلاس در زمینه‌های مختلف مربوط به رود ارس داشته است (عطاری و آوریده، ۱۳۹۶، ۲۸۹).

همان‌گونه که عنوان شد یکی از آثار فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، کاهش عملی سهمیه ایران از آب ارس علی‌رغم توافقنامه‌ها و شیوه‌نامه‌های موجود میان ایران و اتحاد جماهیر شوروی است که در آنها بر بهره‌برداری مساوی از آب‌های مرزی از جمله ارس، تأکید و تصریح شده است. علت این امر، ظهور دو کشور ارمنستان و آذربایجان در ساحل ارس است که هر یک از حق بهره‌برداری پنجاه درصدی از آب ارس برخوردارند و لذا سهمیه ایران در مقایسه با قبل از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی کاهش یافته است. به همین منظور، ایران تهیه و اجرای طرح‌های آبی را در دستور کار قرار داده است که با توجه به چندمنظوره بودن آن می‌تواند الگوی مدیریت یکپارچه آب باشد.

یکی از این طرح‌های در دست اقدام، انتقال آب ارس به تبریز و دریاچه ارومیه برای نجات هم‌زمان این دریاچه و تأمین آب شرب و کشاورزی مناطقی است که در مسیر انتقال آب قرار دارند. طرح انتقال آب ارس شامل آبرگیری در حاشیه رودخانه ارس در شهر جلفا با ظرفیت ۳۰۰ میلیون مترمکعب در سال، خط انتقال فولادی به قطر ۲۰۰۰ میلیمتر و طول ۱۳۴ کیلومتر با ظرفیت انتقال هفت مترمکعب در ثانیه و یک رشته تونل انتقال ۵/۵ کیلومتری به قطر ۳/۲ متر و هشت باب ایستگاه تلمبه است. تجهیزات تأمین برق ۱۰۰ مگاواتی، احداث ۱۳ مخزن ذخیره به حجم کل ۳۹۰ هزار مترمکعب، احداث تصفیه‌خانه مقدماتی به ظرفیت ۱/۹ متر مکعب در ثانیه در محل برداشت و احداث تصفیه‌خانه اصلی به ظرفیت ۶/۶ متر مکعب در ثانیه در شمال غرب صوفیان از دیگر مشخصات فنی این طرح بزرگ است. ایران تاکنون چهار سد روی ارس و سرشاخه‌های آن احداث کرده است که شامل سد سبلان با ظرفیت بالغ بر ۱۰۵ میلیون مترمکعب بر روی

رود قره‌سو^۱، سد ماکو^۲ با ظرفیت بالغ بر ۱۵۰ میلیون مترمکعب روی رود زنگمار^۳، سد ستارخان^۴ با ظرفیت بالغ بر ۱۳۵ میلیون مترمکعب روی رود اهرچای و سد ارس با ظرفیتی بالغ بر یک میلیارد و ۳۵۰ میلیون مترمکعب روی ارس است (کازم‌زاده، شفیع، ۱۴۰۰: ۱۲۰-۱۱۹).

در حل و فصل اختلافات از طرق سیاسی مذاکره، تحقیق، میانجیگری، سازش و مساعی جمیله انجام یا از روش‌های حقوقی مانند داوری یا رجوع به دادگاه استفاده می‌شود. با بررسی قراردادهای آبی ایران با همسایگان نشان می‌دهد که موضوع حل اختلاف به اشکال مختلف در بیشتر قراردادهای مزبور پیش‌بینی شده است؛ مانند معاهده ۱۹۷۵ ایران و عراق و قرارداد ۱۹۷۳ آب هیرمند که مراجعه به مذاکره، میانجیگری، مساعی جمیله، تحقیق، داوری و حکمیت و رجوع به دادگاه را دارند. در پروتکل شرایط و مقررات نحوه اداره و بهره‌برداری از منابع آب و انرژی سد ارس مورخ ۱۹۷۳ بین ایران و شوروی ذکر شده است که هرگاه در جریان کار کمیسیون مختلط دائمی بهره‌برداری از تأسیسات مشترک آب و انرژی روی رودخانه ارس اختلاف نظر به میان آید موضوع برای رسیدگی به کمیسیون دائمی همکاری اقتصادی ایران و شوروی احاله خواهد شد (عطاری و آوریده، ۱۳۹۶: ۳۰۳). یا در ماده ۲۲ موافقتنامه بین ایران و آذربایجان در سال ۲۰۱۴ در مورد ساخت و بهره‌برداری از نیروگاه برقابی مارازاد و اردوباد حل اختلاف را از طریق مذاکره و رایزنی بین طرف‌ها اشاره کرده است.

قواعد بین‌المللی در استفاده از آب‌های مشترک بر استفاده غیر زیان‌بار و اطلاع‌رسانی و استفاده معقول تأکید دارد؛ اما ترکیه با پروژه‌های بزرگ سدسازی‌های خود با ظرفیت بالا از منابع آبی مشترک مانند رودخانه ارس در حال نقض این قوانین است که هم از بعد محیط زیست و هم حقوق بشر به دلیل زیان رساندن به مردم اطراف رود ارس به لحاظ اقتصادی از لحاظ حقوق بین‌الملل قابل پیگیری است. دیپلماسی آب ایران از ابتدا در قالب نشست‌های مشترک و تعیین حق‌آبه بوده است ولی بعد از فروپاشی شوروی با توجه به کم‌شدن سهم ایران نیاز به بازنگری در دیپلماسی آب ایران در این حوزه است. جمهوری اسلامی ایران باید به صورت یک بسته ترکیبی با استفاده از ظرفیت‌های حقوق بین‌الملل، نقطه‌ای و دوجانبه در این زمینه فعال‌تر گردد تا حداقل سیاست‌های ترکیه در این حوزه را تعدیل نماید.

1. Qarasu
2. Maku Dam
3. Zangmar River
4. Sattar Khan Dam

ایران و جمهوری آذربایجان

ایران و جمهوری آذربایجان در حوضه آبریز کورا - ارس با یکدیگر مشترک‌اند و مهم‌ترین رودخانه سرحدی مشترک دو کشور رود ارس است. تنها مورد اختلافی در زمینه مسائل آبی بین ایران و جمهوری آذربایجان، مسئله سدهای خداآفرین و قیزقلعه سی بود که قرار بود در مرز ایران و منطقه قره‌باغ جمهوری آذربایجان ساخته شوند که اشغال این منطقه از جانب ارامنه، کار ساخت این سدها را چند سال به تعویق انداخت. در نهایت ایران با احترام به تمامیت ارضی جمهوری آذربایجان و از طریق شراکت با این کشور، کار ساخت این دو سد را آغاز کرد (دهشیری و حکمت آرا، ۱۳۹۷: ۶۰۸).

موافقت‌نامه بین دولت جمهوری اسلامی ایران و اتحاد شوروی (سابق) راجع به همکاری در احداث و بهره‌برداری تأسیسات آبی خداآفرین و قیزقلعه سی رودخانه مرزی ارس در مسکو به امضاء رسید. پس از استقرار دولت آذربایجان، این موافقت‌نامه در خرداد ۱۳۶۸ از تصویب مجلس شورای اسلامی گذشت. در مقدمه آن به حق مساوی طرفین نسبت به کلیه منابع آب و انرژی قسمت‌های سرحدی ارس اشاره شده و بر اساس ماده ۱، تأسیسات در مالکیت مشترک ایران و شوروی بوده و به نسبت مساوی متعلق به طرفین است. اگر چه مراسم آغاز عملیات تأسیسات آبی خداآفرین چند سال پیش برگزار شد؛ ولی جز امور مقدماتی و برخی کارهای مطالعاتی و تجهیز کارگاه‌ها، پیشرفت قابل‌ملاحظه‌ای در امر احداث آن حاصل نشده است. درگیر بودن دولت آذربایجان که در عمل جانشین اتحاد شوروی در بهره‌برداری از رود ارس شده است، در مخاصمه با همسایه خود یکی از علل اصلی تأخیر در اجرای عملیات به نظر می‌رسد. در حال حاضر تنها استان آذربایجان شرقی ۹۰ پروتکل همکاری در بخش آب با جمهوری آذربایجان دارد. برداشت عمده ایران از ارس تاکنون تقریباً منحصر به جلگه مغان و در واقع کمتر از حق‌آبه‌اش بوده است اما در آینده با افزایش نیازهای آبی برای توسعه اقتصادی و کشاورزی، برداشت‌ها و نیازهای آبی ایران بیشتر خواهد شد (خبرگزاری تسنیم، ۲۵ مرداد ۱۴۰۱).

در اجرای اصل یک‌صد و بیست و سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به پیوست "قانون موافقت‌نامه همکاری بین دولت جمهوری اسلامی ایران و دولت جمهوری آذربایجان در زمینه ادامه ساخت، بهره‌برداری و استفاده از منابع آب و انرژی سدها و نیروگاه‌های برق آبی خداآفرین و قیزقلعه سی بر روی رودخانه ارس" که در جلسه علنی روز چهارشنبه مورخ هفدهم آذرماه یک هزار و سیصد و نود و پنج مجلس شورای اسلامی تصویب و در

تاریخ ۸/۱۰/۱۳۹۵ به تأیید شورای نگهبان رسیده با تأکید بر توسعه روابط موجود بین دو کشور بر اساس احترام متقابل، تفاهم و حسن هم‌جواری، با پیروی از معاهده اصول مناسبات دوستانه و همکاری منعقد در تاریخ ۳۰ اردیبهشت ۱۳۸۱ (۲۰ می ۲۰۰۲) بین جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان، مفاد قرارداد ترتیب تسویه اختلافات و حوادث مرزی منعقد بین ایران و شوروی مورخ ۲۴/۲/۱۳۳۶ (۱۴ می ۱۹۵۷) و با در نظر گرفتن موافقت‌نامه راجع به استفاده مساوی از رودخانه‌های ارس و اترک مورخ ۲۰/۵/۱۳۳۶ (۱۱ اوت ۱۹۵۷ (بین ایران و شوروی) و یادداشت تفاهم منعقد در تاریخ ۱۱ تیر ۱۳۷۳ (۲ جولای ۱۹۹۴) بین جمهوری اسلامی ایران و جمهوری آذربایجان طرف‌ها بر اساس حاکمیت و تمامیت ارضی و منافع هر دو کشور در رابطه با ادامه ساخت و بهره‌برداری از سدها و نیروگاه‌های برق‌آبی «خداآفرین» و «قیزقلعه سی» بر روی رودخانه مرزی «ارس» در محدوده مرزی دو کشور فعالیت مشترک انجام خواهند داد (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی ۱۳۹۵/۱۰/۱۴).

ایران و جمهوری ترکیه

ترکیه از نظر منابع آبی دارای وضع مناسبی است و در قیاس با ایران، عراق، سوریه و منطقه خاورمیانه در شمار کشورهای پرآب محسوب می‌شود. رودخانه ارس به‌عنوان مهم‌ترین رودخانه مشترک ایران و ترکیه، از ترکیه سرچشمه می‌گیرد ولی تاکنون اختلاف خاصی بر سر این رودخانه مشترک بین این دو کشور پیش نیامده است. مشکل اصلی ایران با ترکیه در زمینه سدهایی است که در حال احداث است. ترکیه نیز همچون افغانستان، بالادست هیدرولوژیکی ایران محسوب می‌شود و در عین حال که رودخانه مهمی از سمت ایران وارد ترکیه نمی‌شود، چندین رودخانه کوچک، همچون ساریسو و قطور، در سمت برعکس جریان دارد و حیات قسمت شمالی استان آذربایجان غربی به این رودخانه‌ها وابسته است (دهشیری و حکمت آرا، ۱۳۹۷: ۶۱۰). در واقع بین ایران و ترکیه تنها پروتکل استفاده از آب‌های رودخانه ساری سو و قره‌سو برای تقسیم آب این رودخانه‌ها وجود دارد و در مورد رودخانه ارس با ترکیه هنوز معاهده و قراردادی منعقد نشده است. به‌طور کلی، اختلافات ایجاد شده در حوضه ارس به دوره پس از پروژه‌های توسعه منطقه‌ای ترکیه تحت عنوان هزاره جدید میلادی و آغاز به کار پروژه داپ^۱ (پروژه آناتولی شرقی) در سال ۲۰۱۱ مربوط

^۱. Dap

می‌شود. این پروژه که با تمرکز بر منطقه آناتولی شرقی ترکیه طراحی شده، بر مهار منابع آب و تولید انرژی جهت توسعه و تجهیز اراضی کشاورزی و ایجاد صنایع جدید در راستای اشتغال و رونق اقتصادی این منطقه استوار است.

پروژه داپ، بخش ترکیه‌ای و بالادستی حوزه فرامرزی ارس را نیز در برمی‌گیرد. در این بخش از حوضه ارس، ۱۴ سد پیش‌بینی شده که در مراحل بهره‌برداری، ساخت یا برنامه‌ریزی هستند. نتیجه پروژه‌های آبی روی ارس، به این معناست که پس از ساخت تمامی سدهای برنامه‌ریزی‌شده و در دست احداث، ترکیه قادر خواهد بود سه میلیارد و ۷۴۳ میلیون مترمکعب آب را در این حوضه آبریز فرامرزی مهار کند. این در حالی است که میانگین ظرفیت حوضه رودخانه ارس در کشور ترکیه برابر با چهار میلیارد و ۴۷۳ میلیون مترمکعب است. ترکیه برنامه‌ریزی کرده که بیش از ۸۳ درصد ظرفیت حوضه آبریز ارس را در خاک خود کنترل و مهار کند؛ موضوعی که تأثیری عمیق بر پایین‌دست رودخانه خواهد گذاشت (دیپلماسی ایرانی، ۲۸ شهریور ۱۴۰۳). تکمیل همه این سدها، بدون توجه به دغدغه‌های کشورهای پایین‌دستی ارس، می‌تواند آثار سوئی را به دنبال داشته باشد.

درواقع با توجه به اینکه مجموع حجم سدهای داخلی در بخش ترکیه‌ای حوضه ارس، تفاوت قابل‌ملاحظه‌ای با همین پارامتر در دیگر کشورهای واقع در حوضه خواهد داشت، این اتفاق، نوعی هیدرو هژمونی و کنترل غیرمتعارف بر منابع آب مشترک را از سوی ترکیه بر کشورهای پایین‌دستی حوضه ارس اعمال خواهد کرد. با توجه به اینکه سدهای داخلی ایران، جمهوری آذربایجان و ارمنستان بر روی زیرشاخه‌های ارس که دبی کمتری نسبت به ریزشگاه خود و بستر اصلی رودخانه دارند ساخته شده، قاعداً این سدها حجم کمتری هم نسبت به سه سد بزرگ ترکیه (سویلمز^۱، کاراکورت^۲ و توزلوجا^۳) دارند که بر روی بستر اصلی رودخانه ارس طراحی شده‌اند. این سه سد بزرگ ترکیه همچنین به‌گونه‌ای طراحی شده‌اند که حجم آن‌ها به تدریج از بالادست به سمت پایین‌دست کاهش می‌یابد و سد سویلمز در بخش بالادستی ارس از بیشترین حجم در بین دیگر سدهای ترکیه در این حوضه برخوردار است. هرچند این امر می‌تواند به دلیل پراکندگی کمتر جمعیت در نقاط مرزی و توپوگرافی مختلف مناطق باشد؛ اما ترتیب زمانی ساخت این سدها هم به شکلی است که ساخت سد بزرگ سویلمز به بعد از ساخت سدهای کوچک‌تر موکول شده است تا

^۱.Swailms Dam

^۲. Karakurt Dam

^۳.Tuzluja Dam

احتمالاً از حساسیت کشورهای همسایه نسبت به موضوع آثار سدها کاسته شود و آثار منفی احتمالی این سدها بر محیط زیست ارس پس از بهره‌برداری از سد بزرگ نهایی در بستر رودخانه و در پایین‌دست این سدها نمایان شود. (حکمت آرا، ۱۴۰۱).

ترکیه علاوه بر پروژه داپ پروژه دیگری به نام گاپ^۱ نیز در ذیل سیاست‌گذاری‌های آبی خود در حال اجرا دارد که در ابتدا، هدف از اجرای آن، ساخت ۲۲ سد و ۱۹ نیروگاه برق آبی بر رودهای دجله و فرات بود؛ ولی در دهه‌های بعد، دامنه پروژه گاپ به طور قابل توجهی گسترش یافت و به طرح جامع تری از نوسازی و تحول تبدیل شد (نادری و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۸۸). بنابراین از عملکرد ترکیه چنین برمی‌آید که این کشور، آبراهه‌ای بین‌المللی جاری در این کشور را به مثابه آب‌های داخلی خود فرض می‌کند که حق هر نوع بهره‌برداری از آن را بدون در نظر گرفتن ملاحظات کشورهای پایین‌دست دارد. این رویکرد در حقوق بین‌الملل به نظریه "حاکمیت مطلق سرزمینی" مشهور است که از حدود یک قرن پیش منسوخ شده و در هیچ یک از مراجع بین‌المللی به آن استناد نشده است. اکنون نظریه "حاکمیت محدود سرزمینی"، به‌عنوان یک نظریه میانه و معتدل، نظریه غالب و مورد پذیرش در بین دولت‌ها و محاکم قضایی و داوری‌های بین‌المللی بوده و قواعد بین‌المللی کنونی (مانند کنوانسیون آب سال ۱۹۹۲ اروپا، کنوانسیون آب ۱۹۹۷ سازمان ملل، قواعد ۲۰۰۴ برلین) بر اساس این نظریه تنظیم شده است. طبق این نظریه، هر کشور ساحلی حق استفاده از رودخانه‌های بین‌المللی جاری در کشور خود را دارد به شرطی که سبب وارد آمدن خسارت بر قلمروی سرزمینی دولت‌های دیگر نشود (کاظم‌زاده و شفیعی، ۱۴۰۰: ۱۰۳).

در صورت عدم رفع اختلافات طرفین از طریق دیپلماسی و تداوم بهره‌برداری یک‌جانبه این کشور از رود ارس، این رودخانه در حوزه بالادست (ترکیه) مورد بهره‌برداری پی‌درپی قرار گرفته و در آینده نه‌چندان دور، دست کم استان‌های آذربایجان غربی و اردبیل در وضعیتی بغرنج از نظر منابع آبی قرار می‌گیرند. این مسئله بر معیشت، محیط‌زیست و امنیت استان‌های یاد شده تأثیرات مستقیم داشته و ظرفیت بروز بحران میان ایران و ترکیه را دارد. لازم به ذکر است ایران در موضوع بهره‌مندی از رودهای دجله و فرات، ذی‌نفع غیرمستقیم است. سدسازی‌های ترکیه بر رودهای مشترک مرزی برای این کشور، تهدیدی زیست محیطی و امنیتی است. (نادری و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۶۸).

^۱.Gap

ایران و ارمنستان

مهم‌ترین چالش ایران با ارمنستان در رود ارس به آلودگی ارس توسط ارمنستان مربوط می‌شود که در این میان می‌توان به پساب کارخانه‌های مس ارمنستان در ارس که در این رودخانه تخلیه می‌شوند و یا صنایعی مانند مولیبدن و طلا و دیگر فلزات و تخلیه زباله نیروگاه‌های برقی آن کشور در ارس اشاره کرد که کاملاً شیمیایی و خطرناک ارزیابی شده و محیط‌زیست حوزه ارس را دچار چالش می‌نماید. سابقه ارمنستان در آلوده کردن آب ارس شفاف است و می‌توان به مناقشات ترکیه و آن کشور بر سر فعالیت‌های نیروگاه‌های ارمنستان استناد کرد که این موارد به‌ویژه در بحث آلودگی شیمیایی ارس در منطقه مرزی ایران مورد تأیید و قبول دولت ارمنستان قرار نگرفته و این دولت دارای مواضع ضد و نقیضی در این زمینه است (کریمی و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۳۲-۱۳۱). لازم به ذکر است در چهاردهمین اجلاس کمیسیون مشترک همکاری‌های اقتصادی ایران و ارمنستان نیز در بخش ۳ آن به کمیته مشترک برای پایش، کاهش و رفع آلودگی رودخانه ارس فی‌مابین ایران و ارمنستان نیز اشاره شده است. در اسفند ۱۴۰۲ نخستین نشست رؤسای هیئت‌ها و گروه‌های کارشناسی نقشه راه رفع آلودگی رودخانه ارس در راستای اجرای سند ۲۵ جمهوری اسلامی ایران و جمهوری ارمنستان در منطقه جلفا انجام گردید که بر تشکیل کارگروه ملی اجرای سند و استفاده از ظرفیت متخصصین داخلی با هماهنگی نهادهای عالی اجرایی - نظارتی کشور را ارائه و بر استفاده از بهترین ظرفیت‌های تخصصی کشور جمهوری اسلامی ایران و برگزاری تشکیل جلسات منظم کارگروه اجرای سند ۲۵ برای برنامه‌ریزی اقدامات آتی تأکید کرد (خبرگزاری مهر، ۱۶ اسفند ۱۴۰۲).

نتیجه‌گیری

قبل از فروپاشی شوروی استفاده از رودخانه‌های مرزی بر اساس موافقت‌نامه‌های دوجانبه به طور مساوی بود. با فروپاشی شوروی دو کشور آذربایجان و ارمنستان نیز از آب ارس استفاده می‌کنند؛ بنابراین سهم جمهوری اسلامی ایران نسبت به قبل کمتر شده است. استفاده حداکثری از دیپلماسی آب کارآمد با تأکید بر نگاه یکدست به منافع مشترک و با تأکید بر مدیریت یکپارچه حوزه آبی بسیار مهم است. فعال کردن دیپلماسی آب جمهوری اسلامی ایران با ترکیه، آذربایجان و ارمنستان در حوزه‌های متعدد مربوط به رود ارس مانند محیط‌زیست با طرح‌های مشارکتی در زمینه جلوگیری از آلودگی آب توسط

پسماندها به‌ویژه پسماندهای صنایع و معادن به‌ویژه با ارمنستان و جلوگیری از فرسایش خاک می‌تواند مؤثر باشد. آنچه در حوزه دیپلماسی آب در حوضه ارس بسیار مهم است همکاری چندجانبه از طریق برگزاری نشست‌های مشترک و استفاده از کارشناسان و خبرگان کشورهای حوضه ارس با رویکرد مدیریت یکپارچه این رودخانه مرزی است. دیپلماسی آب ایران باید در راستای تغییر نگاه ترکیه از نظریه حاکمیت مطلق سرزمینی که یک نظریه منسوخ در مورد استفاده از منابع بالادستی آب است به نظریه حاکمیت مشترک شکل گیرد. ایران باید در مورد رژیم حقوقی رودخانه‌های مرزی شمال ایران به‌خصوص ارس که پس از فروپاشی شوروی فاقد رژیم حقوقی جدید است، پیگیری و حق‌آبه ایران را مشخص کند. کشور آذربایجان به دلیل نزدیکی به ترکیه و ارمنستان نیز به دلیل درگیرهایی که دارد؛ مانند بحران قره‌باغ عکس‌العملی در این زمینه نشان نداده‌اند و این برخلاف اصول همکاری و همگرایی منطقه‌ای است. دیپلماسی آب ایران در این حوزه باید به‌صورت ترکیبی باشد. از یک سو شکایت از بعد محیط زیستی و حقوق بشری در سطح بین‌المللی، از سوی دیگر استفاده از ظرفیت‌های منطقه‌ای و حتی دوجانبه باشد تا با برگزاری نشست‌های دو و چندجانبه به راهکار اصولی در این زمینه دست یابند همان‌گونه که در دولت سیزدهم یکبار نشست بین ایران و ترکیه برگزار گردید. لازم است وزارت‌خانه‌های امور خارجه و نیرو در ایران به دور از ملاحظات سیاسی در زمینه فعال‌سازی هر چه بیشتر دیپلماسی آب ایران در حوزه ارس فعالیت نمایند.

کشورهای منطقه باید به درک مشترکی از تهدید کم‌آبی و نحوه استفاده منصفانه از آب‌های مشترک برسند و خود را در این حوزه آبی دارای سرنوشت مشترک بدانند. در این زمینه کشور ترکیه که در بالادست رود ارس قرار دارد نگاه واحدی به مدیریت این حوزه ندارد و به دنبال تأمین منافع حداکثری خود از حوضه‌های آبی مشترکش با کشورهای همسایه است که زمینه اختلاف شده است. شاخصه بعدی دیپلماسی آب جمهوری اسلامی ایران می‌تواند با تأکید بر موارد مشابه که در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی وجود دارد شکل بگیرد. در مواد پنج و شش کنوانسیون ۱۹۹۷ دقیقاً به نحوه استفاده از آبراه‌ها و عوامل مؤثر در تعیین رژیم عادلانه و عاقلانه اشاره شده است. در ماده پنج عنوان گردیده است کشورها ملزم به بهره‌برداری همسان و منطقی از آبراه بین‌المللی با توجه به منافع کشورهای حاشیه آبراه و همچنین توسعه و نگهداری از آبراه است و در ماده بعد هم عنوان گردیده عوامل جغرافیایی، اقلیمی، نیازهای اجتماعی و اقتصادی کشورها، میزان وابستگی به آب، بهره‌برداری فعلی و بالقوه ملاک بهره‌برداری همسان و منطقی قرار گیرد.

منابع و مآخذ

فارسی

- ابراهیمی، حامد؛ مجید پناهی مهربانی و پویان بیگری (۱۴۰۱)، "تأثیرات آلودگی رودخانه مرزی ارس توسط کشورهای ارمنستان و آذربایجان بر امنیت و منافع ملی جمهوری اسلامی ایران"، **پژوهش‌های مطالعات مرزی**، سال ۱۰، شماره ۴، صص ۱۴۶-۱۲۹.
- آگاه، حمیرا و محمدحسن حبیبی (۱۴۰۲)، "نظام حقوقی رودخانه‌های بین‌المللی از منظر حقوق آب و حقوق محیط زیست (مطالعه موردی: رود ارس)"، **مطالعات نوین حقوق و محیط زیست**، سال اول، شماره اول، صص ۱۵-۲.
- امیرنژاد، حمید؛ نعمت حسینی و ساره حجازی (۱۴۰۰)، "ارزیابی پیامدهای انتقال آب رودخانه ارس به دریاچه اورمیه در دشت مغان"، **اقتصاد کشاورزی**، جلد ۱۵، شماره ۲، صص ۱۵۳-۱۳۳.
- پاک‌نژاد متکی، حمیدرضا و عبدالرضا فرجی راد (۱۳۸۹)، "هیدروپلیتیک رودخانه مرزی ارس و تاثیر آن بر امنیت استان اردبیل"، **فصلنامه جغرافیای سرزمین**، سال هفتم، شماره ۲۸، صص ۹۵-۷۹.
- حامد حکمت آرا (۳ مهر ۱۴۰۱)، "اختلافات آبی ایران و ترکیه در حوضه ارس و چگونگی مدیریت آن‌ها"، برگرفته از سایت [/https://www.iras.ir](https://www.iras.ir)
- خبرگزاری رسا** (۲ مرداد ۱۴۰۱)، "تحلیلی بر قوانین ایران در ارتباط با نظام بهره‌برداری رودخانه‌های مرزی"، برگرفته از سایت <https://rasanews.ir/fa/news/716960>، تاریخ دسترسی ۱۴۰۲/۱۰/۱۰.
- خبرگزاری مهر** (۱۶ اسفند ۱۴۰۲)، "همکاری ایران و ارمنستان برای رفع آلودگی رود ارس"، برگرفته از سایت <https://www.mehrnews.com/news/6048101>، تاریخ دسترسی ۱۴۰۳/۱/۲۹.
- خوش‌سیما، امیر و عماد محجوبی (۱۳۹۸)، "دیپلماسی آب"، پانزدهمین همایش ملی آبیاری و کاهش تبخیر، دانشگاه شهید باهنر کرمان.
- دهشیری، محمدرضا و حامد حکمت آرا (۱۳۹۷)، "دیپلماسی آب ایران در قبال همسایگان"، **فصلنامه سیاست‌های راهبردی و کلان**، دوره ۶، شماره ۴، صص ۶۱۶-۵۹۶.
- ذکی، یاشار؛ جلیل دلشادزاد و بایرام کریمی (۱۳۹۴)، "بررسی و تحلیل هیدروپلیتیک رودخانه‌های بین‌المللی با تاکید بر رودخانه ارس"، **فصلنامه جغرافیای نظامی و امنیتی**، سال اول، شماره اول، صص ۶۵-۳۷.
- دیپلماسی ایرانی** (۲۸ شهریور ۱۴۰۳)، "نقشه خطرناک ترکیه علیه محیط زیست ایران"، برگرفته از سایت <http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/2025495>، تاریخ دسترسی ۱۴۰۳/۶/۲۸.
- سامعی، سمیرا، محمد اخباری و غلامحسین حیدری (۱۳۹۹)، "الگوی همکاری‌های منطقه‌ای بر مبنای دیپلماسی آب (مطالعه موردی ایران، ترکیه و عراق)"، **نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی**، سال ۱۲، شماره ۳، صص ۱۸۵-۱۷۱.

- صفی‌زاده و همکاران (۱۳۹۹)، "جنبه‌های محیط زیستی آلودگی‌های محیطی رودخانه ارس" **فصلنامه تحقیقات جغرافیایی**، دوره ۳۵، شماره ۲، صص ۱۷۶-۱۶۸.
- عطاری، جلال و فریده اورید (۱۳۹۶)، "بررسی تحلیلی قراردادهای آبهای مرزی ایران با همسایگان"؛ **مطالعات حقوق و انرژی**، دوره ۳، شماره ۲، صص ۳۰۸-۲۸۵.
- کاظم‌زاده، احمد و نوذر شفیعی (۱۴۰۰)، "مدیریت یکپارچه منابع آب و حوضه رودخانه‌ها؛ مطالعه موردی: حوضه آبی ارس-کُر"، **فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز**، شماره ۱۱۴، صص ۱۲۹-۹۱.
- کابویانی راد، مراد؛ افشین متقی و دیگران (۱۴۰۱)، "تبیین کارکرد رودهای مرزی در همکاری‌های هیدروپلیتیک (نمونه موردی رودخانه دانوب)"، **تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی**، سال ۲۲، شماره ۶۶، صص ۳۵۷-۳۴۳.
- کریمی، مرتضی؛ محمد شیخان و دیگران (۱۴۰۲)، "چالش‌های هیدروپلیتیک ایران با ترکیه و کشورهای قفقاز (آذربایجان و ارمنستان) در ارس: منازعه یا همکاری"، **فصلنامه دانش نامه علوم سیاسی**، سال ۳، شماره ۱۱، صص ۱۳۹-۱۰۰.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۴/۱۰/۱۳۹۵) "قانون موافقتنامه همکاری بین دولت جمهوری اسلامی ایران و دولت جمهوری آذربایجان ...، برگرفته از سایت <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/1005215>، تاریخ دسترسی ۱۳۹۵/۱۰/۱۴، ۱۴۰۲/۱۱/۲۴.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۰)، "قانون پروتکل منعقد بین دولت شاهنشاهی ایران و دولت اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی"، برگرفته از سایت <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/97096>، تاریخ دسترسی ۱۴۰۲/۱۱/۲۳.
- محبی، فریدون؛ مسعود صیدگر و علی نکویی فرد (۱۴۰۰)، "آلودگی‌های رودخانه و سد ارس: فعالیت‌های انسانی یا تغییرات آب‌وهوایی"، **مجله بوم‌شناسی منابع آبی**، دوره ۵، شماره ۱، صص ۶۶-۶۰.
- محمودی، سیدعلی و حامد حکمت آرا، (۱۳۹۸)، "دیپلماسی آب و اختلاف‌های آبی در منطقه آسیای مرکزی"، **فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز**، دوره ۱۲، شماره ۱، صص ۲۱۸-۱۹۹.
- موسی‌زاده، رضا و مرتضی عباس‌زاده (۱۳۹۵)، "ابعاد حقوقی بهره‌برداری از رودخانه مرزی هیرمند توسط ایران و افغانستان"، **فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز**، شماره ۹۳، صص ۱۸۴-۱۵۹.
- نادری، محمد؛ مهناز گودرزی و سیدجواد امام‌جمعه زاد (۱۴۰۱)، "بررسی پیامدهای سدسازی‌های ترکیه بر امنیت ملی کشورهای تاثیر پذیر از دجله و فرات" **پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام**، سال ۱۲، شماره ۴، صص ۱۹۳-۱۶۷.
- نادری، محمد؛ مهناز گودرزی و دیگران (۱۴۰۲)، "تاثیرات سدسازی‌های ترکیه بر امنیت ملی عراق"، **فصلنامه مطالعات بنیادین و کاربردی جهان اسلام**، سال پنجم، شماره ۱۸، صص ۲۱۳-۱۸۹.
- نادری، محمد؛ مهناز گودرزی و سید جواد امام‌جمعه زاده (۱۴۰۲)، "تاثیرات سدسازی‌های ترکیه بر امنیت ملی ایران"، **امنیت ملی**، سال ۱۳، شماره ۵۰، صص ۱۸۴-۱۵۵.

لاتین

- Ceric, Denis and Wieckowski, Marek(2022), “River Borders As Resources For Tourism Development. Some Evidence From The Oder-Neisse Rivers”, **Region and Regionalism**, No. 14, pp. 155-165.
- Islamm,Shafiqul and Kaveh Madani (2016), “**Water Diplomacy in Action Contingent Approaches to Managing Complex Water Problems**”, Wimbledon Publishing Company.
- Kavianirad, Morad, Sadrania, ; Hasan and Others (Winter 2023) , “Water Diplomacy Role in Easing Iran-Iraq Hydropolitical Tensions Morad kavianirad”, *Geopolitics Quarterly*, Volume: 18, No 4, pp. 93-71.
- Mohammad Alipour, Farideh(2023), “Hybrid Diplomacy in a Nexus Approach; Managing Shared Water Resources in Kura-Aras River Basin”, **Journal of Iran and Central Eurasia Studies**, Volume: 6, No 1, pp. 87-98.
- Schonberg, Enrique Ariel: Letzen, Schwarz(2021), “A Comprehensive Approach to Water Diplomacy”, available at: <https://dau.url.edu/bitstream/handle/20.500>, accessed on 12/4/2023.
- Zajc, Marko(2017), “**The Border River Phenomenon: the Example of the River Mura**”, available at: <https://ojs.inz.si/pnz/article/view/246/562>, accessed on 3.3.2023.